

Försvarsanstalter som tjänat ut

Något om försvaret av Stockholms skärgård i gången tid

MAURITZ C:SON LJUNGBERG

I Stockholms vidsträckta skärgård finner man här och där försvarsanläggningar eller rester av sådana från äldre tider. I trakten av Vaxholm finns de i mångfald. Alla tillhör de gångna epoker från olika skeden av vår försvarshistoria.

När den första fasta försvarsanläggningen byggdes är väl ingen som vet. Att riksföreståndare Svante Sture år 1510 hade låtit anlägga ett blockhus på Vaxholmen – den lilla holme i sundet mellan Vaxön, där staden nu ligger, och Rindö – vet man säkert. Men visst måste det ha funnits liknande anläggningar långt dessförinnan på skilda platser där fiender kunde väntas uppträda under orolig vikingatid.

Bortsett från gamla kyrkor, som förutom sin tjänst för själarnas huggvalselse byggdes stabila till skydd mot yttre fiender, finns inte mycket kvar av forna tiders fasta försvarsanläggningar. Av fästningstornet, som riksbyggaren Gustav Vasa lämnade efter sig på Vaxholmen vid sin bortgång 1560, finns inget synligt kvar. När Vaxholms kastell byggdes under de trettio tunga arbetsåren på denna holme raserades den gamla Vasafästningen. "Ej sten på sten lämnades kvar" heter det. Men när kastellet restaurerades under 1970-talet fann man vid dränering av borggården grunden till det gamla tornet och därmed visshet om var det stod en gång. I planerna att ersätta den gamla fästningen med en mera tidsenlig försvarsanläggning avsågs att det gamla tornet skulle bli kvar och det stod där också in i det sista. Provskjutningar avslöjade dock dess brister. Det revs och ersattes med ett fyrkantigt torn några tiotal meter därifrån och längre mot norr. Tornet liksom yttermurarna i övrigt runt kastellet gavs en stabil form. De består av cirka 30 000 granitblock. Ett oerhört arbete hade de hundratals soldaterna och lika många kronoarbetskarlarna – ett slags fångar i en kår, organiserad enligt en kungl förordning 1842 – utfört. Ovanpå stenkolossen byggdes en våning av trä, det s k fredstaket. Enligt de ritningar, som en gång tvenne kungar efter varandra – Carl Johan XIV och Oscar I – fastställde, skulle inte denna våning finnas. Men

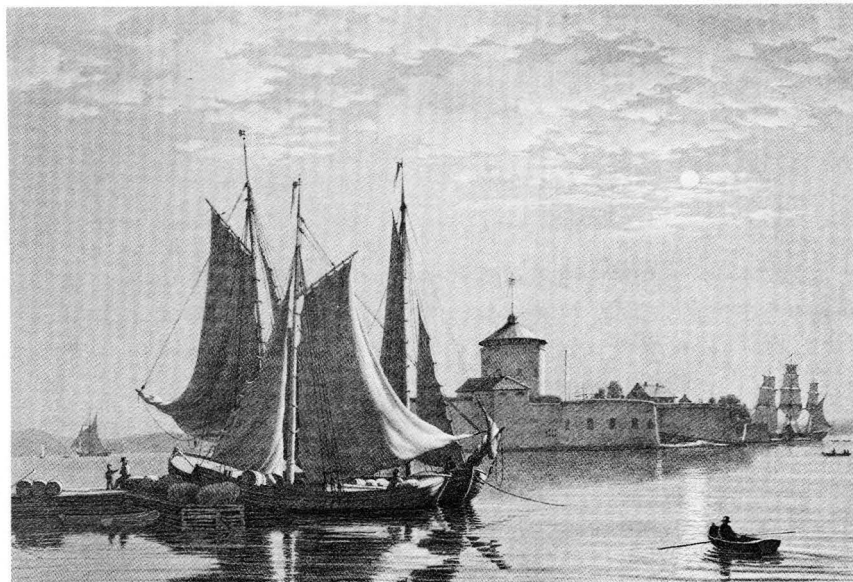

Bild 1. Vaxholms fästning alldeles före ombyggnaden 1833. Litografi.

ändå kom den till såsom nödvändig för att skydda det på taket uppställda artilleriet och för att hindra vatten att tränga ned i murarna. Under restaurationen togs trävåningarna bort och numera har Vaxholms kastell den skepnad dess huvudarkitekt Meijer och de båda kungarna avsåg att det skulle ha.

Danskarna kommer

Erik Dahlberg har ju i sin *Svecia Antiqua et Hodierna* givit en imponerande bild av fästningstornet på Vaxholmen. Verkligheten var annorlunda och kan studeras på ett antal modeller i fästningsmuseet. Där är tornet litet och anspråkslöst. Men det lär ha varit starkt. Dess grundmur var sju meter tjock. Det var väl bestyckat och uppenbarligen väl bemannat under ledning av den legendariske krigaren Mårten Krakou och hennes manhaftiga hustru Emerentia Pauli. Detta fick den danske kungen Christian IV erfara när han med sin väldiga flotta år 1612 sökte ta sig in till Stockholm. Emerentia Pauli hade med sin insats förevigat sitt namn i vår krigshistoria då danskarna i början av samma år försökte ta Gullbergs fäste i Göteborg.

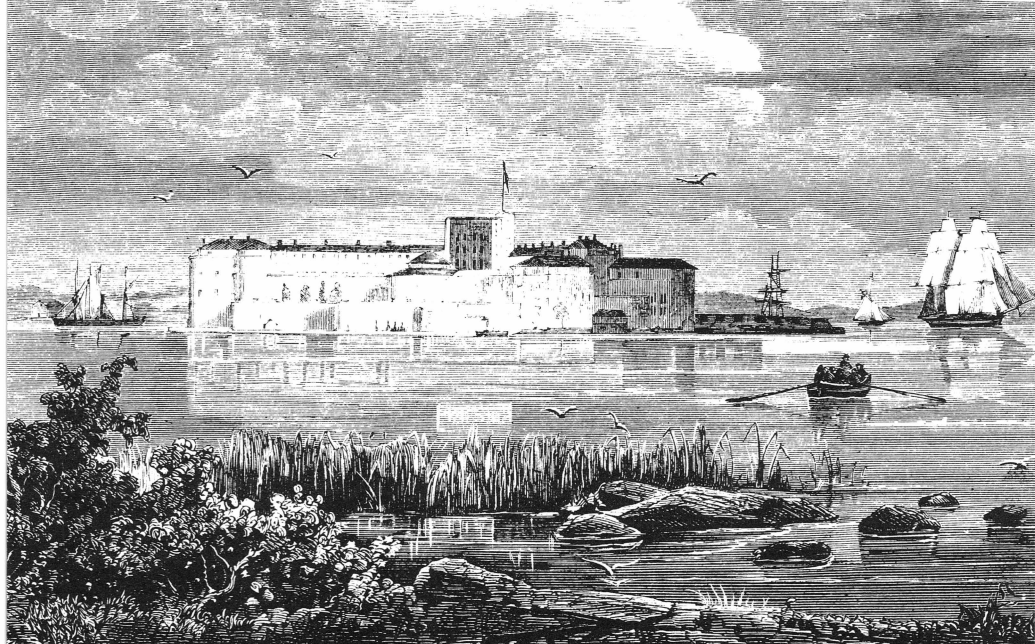

Bild 2. Vaxholms kastell, färdigbyggt 1863.

Bild 3. Dalarö skans, färdigbyggt 1659. Teckning i Vaxholms fästnings museum.

Det gick nu inte den här gången heller som Christian tänkt sig. Och han tog det säkra före det osäkra och återvände. Men danskarna hade med sitt försök åstadkommit panik i Stockholm – blodbadet på Stortorget var ju bara nittio år avlägset i tiden. Nu satsades på att förstärka fästningsverken. Arbetet härmed inspekterades flera gånger av Gustav II Adolf. Sista gången han var där var 1617. Från det besöket berättas att vindstilla fördröjde hans återfärd. Under sin påtvingna väntan för avfärd skrev kungen på tornets mur aderton sentenser, som nu finns att läsa till uppbyggelse åt sentida turister och andra i fästningsmuseet. Det sägs att de hade varit läsbara i hundra år på tornmuren. Ett litet urval återges här nedan.

1. Cum bolis ambula (Sök goda människors sällskap)
2. Cognatos cole (Vörda dina fäder)
3. Majors cede. Minor parce (Vik undan för den mäktige.
Var skonsam mot den svage)
4. Deo supplica (Frukta Gud och tillbed honom)
5. Regem honora (Vörda konungen)
15. Voluptates sunt mortales, honoras vero imortales (Fåfång
är njutningen, oförgänglig äran)
11. Nil temere credideres (Tro inga grundlösa rykten)

Invid sentenserna finns en statyett av kungen, föreställande honom i bön före slaget vid Lützen då han stupade. Statyetten är utförd av Carl Milles. Han hade gjort sin värnplikt i fästningen 1896.

Statyetten har en speciell historia. Milles hade 1929 fått i uppdrag av invånarna i Philadelphia att göra en staty, som skulle stå framför universitetet därstädes. Det var då han gjorde den här statyetten. Men då han fick höra att oenighet rådde i staden om motivet för densamma tog han sitt förslag tillbaka. Han lät senare göra tre repliker av statyetten. En av dessa gav han till Gustaf V, en fick Upplands regemente där hans fader varit officer, en står på Millesgården. Slutligen gav han en till Vaxholms kustartilleriregemente och den står nu i fästningsmuseet. Samtidigt med gåvan berättade han i brev om episoden i Philadelphia.

Under vårt lands militära storhetstid, som snart följde efter ovan nämnt kungabesök, fick fästningen en underordnad roll. Östersjön och Bottenhavet blev, militärpolitiskt sett, något av ett svenskt innanhav. Detta även om danskar och holländare gärna ville ha ett ord med i laget.

Bild 4. Stenkasernen Värmdö, byggd i slutet av 1750-talet enligt ritningar av Carl Hårleman. Foto vintern 1970.

Stockholm med sin skärgårdsfästning låg inbäddad i centrum av detta väldet. Kanske fästningens största roll under denna epok var då regeringen i mitten av århundradet flydde ut till Vaxholm undan pesten i huvudstaden. Under ett par veckor styrdes Riket från Vaxholm.

Ryssarna kommer

Än en gång skulle dock Vaxholms fästning sättas på prov. Men nu kom den att fylla sin uppgift med sin blotta tillvaro. Under den svåra hemsökelse vårt lands ostkust utsattes för 1719, då ryssarna brände bl. a. sju städer, ett tiotal bruk och tusentals byggnader av olika slag från slott och herresäten till enkla torp och fiskarstugor låg fästningen i vägen för att inkräktarna bekvämt skulle kunna ta sig in till Stockholm.

Bakvägen, som också kunde ha blivit en genväg, genom Södra Stäket stängdes även den av Östgöta–Södermanlands tremänningar, förstärkta av upplänningar, den 13 augusti, då ryssarna försökte den vägen. De fann för gott att uppge försöket då Södermanlands regemente kom till de fåtaliga försvararnas undsättning. Fältbefästningarna där, byggda av tremänningarna under ledning av fortifikationsöversten från Karl XII:s dagar Baltzar von Dahlheim, fyllde sin uppgift. Ett slags kustartilleriförsvaret, som gav försvararna stöd och andrum. Att man på högre ort kanske inte förstod deras betydelse för stridens utgång kan möjligen tolkas av det faktum att när regenten Ulrika Eleonora, som övertagit tronen efter sin året förut stupade broder, belönade sina trogna efter striden så glömdes ovannämnde von Dahlheim bort. Först ett trettioårigt år senare blev han ihågkommen, då som den förste med riddartecknet av Svärdsorden, men då lär han inte ha haft någon vapenrock att pryda med den vackra stjärnan när han på grund av sin fattigdom tvingats pantsätta den. Mera beständigt blev han ihågkommen 1905 då Oscar II invigde ett monument på den plats där striden stod. På detta monument finns hans namn jämte andras.

Dalarö nya skans, färdigbyggd 1659, blev under denna hemsökelse en skyddande hamn för svenska kofferdifartyg.

Fredriksborg byggs

Efter rysshärjningen hade vårt land nått botten i fattigdomens och eländets djupa sänka. Under det stora nordiska kriget, som börjat nära tjugo år tidigare, hade pesten skördat många offer. Nu var denna hemska epidemi på retur men svälten fortsatte att skörda offer. Många såväl gamla som unga dog av brist på föda. Situationen var för många enskilda liksom för landet i dess helhet förtvivlad. Detta fick ej hindra soldater och andra att praktiskt taget utan medel – statskassan var helt barskräpad – några få år efter det ryssarna återvänt till sitt hemland bygga norra Europas märkligaste fästningstorn – Fredriksborg – på berget å Värmdö vid Oxdjupet. Det tog blott elva år att uppföra det fyra våningar höga tornet, tvenne kaponjärer vid stranden och mellan dem ett tenaljeri.

En enorm massa byggnadsmaterial hade gått åt. En handlare hade levererat 600 000 sandsten, som en liten början till murarna. Grundmuren gjordes cirka elva meter tjock! Därefter levererade ett flertal roslagsbönder mängder av sandsten. En handlare med det betecknande namnet

Bild 5. Fredriksborg efter 1840. Foto sommaren 1972.

Gråsten levererade 300 000 murtegel. Från Sundsvall sålde en herre vid namn Polack 30 alnar långa trädstammar och svåra bjälkar. Innan allt detta hände hade den för bygget närmast ansvarige generalfältkvartersmästaren Axel von Löwen i den svåra bristsituation han befann sig försökt att få byggnadsmaterial ur slotten i Eskilstuna och Uppsala. Ja, t. o. m. Visby ringmur och Gotlands kyrkor stod i hans blickfång.

Gustav Vasa hade en gång beordrat att Oxdjupet skulle blockeras med sten. Detta arbete hade också påbörjats 1548 men var nu långt ifrån färdigt. Ännu skulle det dröja ett sekel till att det 200 m. breda och 30 m. djupa sundet var blockerat. Men då var det faktiskt dags att bryta upp försänkningen igen. Om Stockholm skulle kunna fortleva och utvecklas var det nödvändigt att göra det möjligt för fartyg, som blev allt större, att komma in till staden. Det tog cirka sjuttio år att åstadkomma ett botten-djup som tillät detta. Nu är sundet nära tjugo meter djupt.

Bild 6. Fredriksborgs fästningstorn med en av kaponjärerna i förgrunden. Teckning av J. Haglund 1867.

Fredriksborgs fästning kom, mer eller mindre symboliskt, att fylla sin uppgift knappt hundra år. En av kaponjärerna, den södra, revs 1838 och redan 1826 hade tornet förvisats till historiens minneslund. Sedan gick förfallet fort. Den översta våningen hade redan börjat rasa och i den ständiga bristens och fattigdomens tvångströja hjälptes förfallet på väg genom att byggnadsmaterial, främst den välisolerande sandstenen togs bort och användes till att kläda murarna invändigt på Vaxholms kastell,

Bild 7. Oscar Fredriksborgs fort. Byggt 1867–1877. Foto 1891.

som började byggas, och senare detsamma till Oscar Fredriksborg å andra sidan sundet.

Sjöfarare, som seglar genom Oxdjupet numera, bl. a. ombord på "världens största färjor" Finlandia och Silvia Regina, kastar kanske förströdda blickar upp mot tornet och tänker – där ligger "smörasken", tornet liknar ju en sådan. Men om de fick tillfälle att besöka dess inre eller beundra den vidsträckta utsikten från dess takpaviljong skulle de förstå att det inte är vilken smörask som helst de hamnat i.

Ny tid – ny fästning

Så kom då den tid då Oxdjupet måste öppnas. Detta fordrade tio års förberedelse för att bygga ett nytt försvar där. Oscar Fredriksborgs fästning på sundets rindösida byggdes under dessa tio år – 1867–1877. Ett verk av pansar och betong, delvis nedsprängt i klippan. Det invigdes av Oscar II den 21 maj sistnämnda år. Fästningen blev något av en kungens ögonsten. Han återvände till den flera gånger och visade den för bl. a. sina fyra söner.

Ett kvarts sekel senare skulle kungen inviga flera andra befästningar i dessa trakter som så småningom blev någonting av den "igelkott" man liknade vårt försvar vid under slutskedet av försvarsberedskapen 1939–1945.

Allt detta tillhör nu det förflutna. Kung Oscars ögonsten och alla andra fort och batteriplatser i trakten av Vaxholm och i innerskärgården i övrigt är endast vittnesbörd om våra föregångares ansträngningar att skapa ett effektivt skydd åt vår sköna mälardrottning och det rika landet där innanför.

Inte heller mycket av de under 1920-talet moderna försvarsanstalerna, järnringen i mellanskärgården, som skapades som en följd av 1914 års härordning, finns numera i brukbart skick. De stora bergforten ligger öde, hårt ansatta av tidens tand. I stället finns bättre doningar längre ut mot "Fredens hav". Men dit kommer vi inte i den här lilla minnesrunan. Den kan lämpligen avslutas med att i stilla eftertanke skänka gångna släkten en gård av beundran och tacksamhet. Inget av det vi här har nämnt har behövt visa vad det dög till på mer än ett kvarts tusen år. Kanske just detta är ett bevis på att uppgiften fullgjorts på bästa sätt. Under första världskriget myntades uttrycket: "Fleet in being" för den engelska flottan. Därmed underförstått att den fyllde sin uppgift genom sin blotta närvaro. "Fortress in being" har samma uppgift . . .